

Välttämättömiä harharetkiä ulos ja sisään

Ilkka Pyysiäinen

Ihmistutkimus näyttää liikkuvan kiinnostavalla tavalla yhden ydinkysymyksen ympärillä: selittyvätkö tieto ja inhimillisen kulttuurin ilmiöt mielen sisäisillä tekijöillä vai onko meidän ennemminkin selitettävä mieltä sen ulkopuolisilla tekijöillä kuten aistikokemus ja kulttuuri? Filosofiasa kysymys on esiintynyt tiedon alkuperän ongelmana: onko tieto peräisin ulkomaailmaa koskevista havainnoista vai onko se myötäsytntyisenä mielessä? Miten tämä filosofinen peruskysymys ilmenee retkillä ja harharetkillä ajattelun ja käyttäytymisen selittämässä?

Perinnetieteissä väiteltiin 1800-luvun lopulla siitä, selittyvätkö toistuvat kulttuuriset keksinnöt ja perinteiden motiivit rinnakkaiskehityksellä vai leviämisellä eli diffuusiolla. Etnologi Adolf Bastian (1826–1905) väitti, että ihmismieli oli kaikkialla varsin yhtenäinen ja tuotti siksi niin sanottuja alkeisajatuksia (*Elementargedanken*), jotka ilmenivät kulttuurisesti vaihtelevina kollektiivisina representaatioina (*Gesellschaftsgedanken*) ja kansainajatuksina (*Völkergedanken*). Etnologian päämääränä oli ”ajatusten tilastointi” (*Gedankenstatistik*), joka tarjosi materiaalia kollektiivista tajuntaa tutkivalle psykologialle (Koeping 1983.)

Bastiania vastustivat jyrkästi maantieteilijä Friedrich Ratzel (1844–1904) ja hänen seuraajansa, joista osa päätyi suoranaiseen ympäristödeterminismiin. Heidän mukaansa perinnemotiivien toistuvuus oli selitettävä kulttuurikontaktien myötä tapahtuvalla leviämisellä, ei mielen universaalilla samankaltaisuudella. Bastian ei kuitenkaan ollut niin yksipuolinen kuin, mitä Ratzel usein antoi ymmärtää. Hän kirjoitti muun muassa: ”Mikään ei ole suurempaa pötyä kuin ’lainautuminen vs. kansanidea’ -kiista. Olen sanonut sata kertaa, ettei sellaista kiistaa ole olemassa” (lainattu Koeping 1983, 61). Psykologia

ja maantiede olivat hänelle toistensa välttämättömiä edellytyksiä.

Bastian jäi kuitenkin Ratzelin varjoon, kun evoluutioantropologi E. B. Tylor suositteli Ratzelin teosten kääntämistä englanniksi, ja Yhdysvalloissa Franz Boas kiitteli Ratzelia kulttuurikontaktien esillä pitämisestä, vaikka tunnustikin ympäristödeterminismin vaaran.

Myös esimerkiksi Julius (1835–1888) ja Kaarle Krohnen (1863–1933) ”suomalaisena metodina” tunnetuksi tullut maantieteellis-historiallinen perinnetieteen menetelmä perustui ajatukseen tarinoiden lainautumisesta. Julius Krohnen mukaan vain tarinoiden ”alku-idut” voitiin selittää sillä, että ”ihmisten mielenkuvitus ... on kaikissa paikoissa yhtä laatua” (lainattu Hautala 1954, 190). Paljon merkittävämpi selittävä tekijä oli perinnemotiivien ja kokonaisten tarinoiden lainautumisen kulttuurikontaktien myötä.

Krohneja innoitti Herbert Spencerin versio Darwinin evoluutioteoriasta, ja Jouko Hautalan (1954, 190) mukaan Krohnen menetelmää on ”sanottu Darwinin opiksi sovitettuna kansanrouteen jopa aivan yksityiskohdittain”. Kyseessä on kuitenkin puhtaasti kulttuurievoluution tarkastelu, jossa biologinen evoluutio tarjoaa vain löysän analogian (vrt. Mesoudi, Whiten & Laland in press; ks. Ylikoski 2004). Myös esimerkiksi Bastian (1871) korosti antropologian itsenäisyyttä ja arveli Darwinin teorian kykenevän selittämään vain lajin- tai suvunsisäistä vaihtelua ilmasto-olosuhteiden vuoksi.

Kognition evoluutio

Biologinen evoluutioteoria soveltuukin paremmin ihmismielen samuuden oletukselle perustuvaan tutkimukseen. Tätä edustaa nykyään evoluutiopsykologia, joka on synnyttänyt lähes vanhempaan sosiobiologia-debattiin verrattavan

tiederiidan (*Seegerstråle* 2000; *Buller* 2005a,b; *Buller, Fodor & Crume* 2005). Keskustelun polttopisteessä on jälleen kerran se, onko suurin osa tiedostamme myötäsyttyisenä mielessä vai tuottaako kulttuuri yksilömielten sisällöt (ks. *Tooby & Cosmides* 1995; *Pyysiäinen* 2005a). Myös evoluutiokeskustelun ulkopuolella on keskusteltu siitä, onko mieli sijoitettava pään sisään vai ulos (*Adams & Aizawa* 2001; *Clark* 2005).

Jo Freud ja Jung olettivat, että on olemassa jonkinlaisia ”arkkityyppejä” ajatuksia ja mielikuvia, jotka ovat ihmiskunnalle yhteisiä, joskin näitä pohdintoja on syytä pidetty spekulatiivisina (ks. *Pietikäinen* 1996). Evoluutiopsykologiassa ja sen lähitieteissä on pyritty metodisesti kurinalaisempaan tapaan löytää lajillemme tyypillisiä yhteisiä käsitteitä, uskomuksia ja toimintatapoja (*Laland & Brown* 2002). Genetiikka näyttää tarjoavan mahdollisuuden selittää niin tiedon sisäsyntyisyyttä kuin ihmislajin kulttuurisen vaihtelun alle peittyvää vahvaa samuutta. Kukapa ei erotaisi ihmistä simpanssista? Ympäristön vaihtelu selittää lähinnä merkityksettömiä eroja.

Evoluutionäkökulma merkitsee edistysaskelta siinä, että meillä on nyt käsitteitä ja menetelmiä, joiden avulla tiedon myötäsyttyisyyttä voidaan aidosti selittää ja tutkia empiirisesti. Toisaalta näitä menetelmiä on käytetty melko säästeliäästi ja perinteisistä psykologisista koejärjestelyistä on hypätty näennäisiin geneettisiin selityksiin ilman minkäänlaista geneettistä tai edes neurotieteellistä tutkimusta (ks. *Panksepp & Panksepp* 2000; *Moss* 2003; *Buller* 2005a; *Ylikoski* 2005).

Toiset korostavatkin, että kulttuuri ei vain ”laukaise” geneettisesti koodattuja kognitiivisia moduuleja vaan myös aktiivisesti osallistuu tiedon rakentamiseen (esim. *Sinha* 2004). Kriitikki soveltuisi myös Bastianin kantaan, jonka mukaan maantieteellinen ympäristö ei luo vaan ainoastaan stimuloi spontaania kehitystä (*Koeping* 1983, 66). Émile Durkheim yritti tunnetusti selittää, että ajattelun kategoriat eivät olleet ulkomaailmassa eivätkä yksilön mielessä vaan sosiaalisessa todellisuudessa (*Pyysiäinen* 2005b). Kehityspsykologinen tutkimus on kuitenkin osoittanut, että lapsilla ja jopa vauvaikäisillä on Durkheimin oletettomia kognitiivisia kategorioita ennen kuin he ovat sosiaalistuneet ryhmäänsä (*Bergesen* 2004).

Sisäsyntyisen ja kulttuurisen ero hiertää jopa kognitiivisen kulttuurintutkimuksen sisäpiiriä. Psykologi Jesse Bering on toistuvasti esittänyt, että niin sanottujen kulttuuri-epidemiologistien mukaan esimerkiksi uskonnolliset käsitteet opitaan kulttuurista, kun taas hänen mukaansa

uskomukset kuolemattomasta sielusta ovat myötäsyttyisiä (*Bering* 2002, in press). Bering syyttää erityisesti Scott Atrania, Pascal Boyer’ta, Dan Sperberia ja minua myötäsyttyisyyden huomiotta jättämisestä.

Bering ajattelee, että olisi olemassa kahdenlaisia käsitteitä: myötäsyttyisiä ja kulttuurisia. Voisimme siis kysyä, onko jokin idea peräisin yksilömielestä vai kulttuurista. Myötäsyttyisiä käsitteitä ei kuitenkaan ole syytä ajatella kulttuurista riippumattomiksi eikä kulttuurisia käsitteitä yksilöpsykologiasta riippumattomiksi. Jotkin käsitteet ja uskomukset saattavat olla riippumattomia siitä, mihin *nimenomaiseen* kulttuuriin lapsi syntyy, vaikkakaan ne eivät sinänsä ole kulttuurista riippumattomia. Samoin ympäröivästä kulttuurista poimitaan helpoimmin sellaisia käsitteitä ja uskomuksia, joihin meillä on myötäsyttyinen valmius. Siten ”nativismin” ja kulttuuri-epidemiologian välinen ero on lähinnä näkökulmaero (*Barrett* 2003; *Boyer* 2003; *Pyysiäinen* in press).

Siinä missä nativistit etsii käsitteiden ja mielikuvien alkuperää, epidemiologi pyrkii selittämään kulttuuripiirteiden vaihtelevaa distribuutiota. Kulttuuri on käsitysten tihtentymää tietyssä populaatiossa, riippumatta näiden käsitysten alkuperästä (*Sperber* 1996, 97).

Sperber (1997) erottaa intuitiiviset ja refleksiiviset uskomukset. Intuitiiviset uskomukset perustuvat välittömään havaintoon tai hyvin yksinkertaiseen johtopäätökseen. Refleksiiviset uskomukset perustuvat kommunikaation muiden kanssa. Vastaavatyyppejä erotteluja on tehty niin sosiaalipsykologiassa kuin neuro- ja kognitiivisessä (ks. *Pyysiäinen* 2003). Niiden pohjalta voitaneen sanoa, että on paljon intuitiivisia käsitteitä ja uskomuksia, jotka eivät juurikaan riipu siitä, missä nimenomaisessa kulttuurissa asianomainen elää. Normaali yksilönkehitys riittää takaamaan niiden kypsymisen. Kulttuurilla ja intuitioilla on leikkauspiste, koska intuitiot osin kanavoivat kommunikaatiota ja oppimista.

Jyrkkä erottelu sisäisen ja ulkoisen välillä voidaan siis kyseenalaistaa. Tarinat ja uskomukset leviävät kontaktien myötä ja nykyisin myös virtuaalisesti, mutta leviäminen ei ole yksilöpsykologisista tekijöistä riippumatonta. Tämä selittyy *homo sapiensin* genomilla ja ympäristön tietynasteisella samanlaisuudella. Esimerkiksi painovoima ja ravinnon tarve vaikuttavat kaikissa kulttuureissa. Ympäristön samanlaisuus on myös genomien samanlaisuuden taustalla siinä mielessä, että ympäristön valintapaine seuloa hyödylliset mutaatiot kelvottomista. Ihmisen genomissa

ei ole mitään ympäristöstä riippumatonta ihmisen rakennussuunnitelmaa, joten sisäisen ja ulkoisen jyrkkä erottelu murtuu tässäkin.

Harhaileva tiede

Joillakin evoluutiopsykologian edustajilla on taipumus korostaa oman näkökulmansa tieteellisyyttä ja sitä, miten tulevaisuudessa kaikki psykologia on evoluutiopsykologiaa. Perinteinen kulttuurintutkimus ja yhteiskuntatiede leimataan suureksi harharetkeksi, jolta nyt ollaan palaamassa takaisin todellisuuteen. Olen edellä pyrkinyt lyhyesti osoittamaan, että nämä uudet kysymyksenasettelut pyörivät kuitenkin vanhan ongelman ympärillä.

Vaikka tiede edistyy, ei edistys aina ole lineaarista vaan enemmän spiraalinomaista, aiemman kokemuksen kautta kulkevaa. Esimerkiksi niin sanotusta memetiikasta innostuneet psykologit ja biologit yrittävät pilkkoa kulttuuria yksiköihin, joiden leviämistä voitaisiin tarkastella, ikään kuin perinnetieteitä ei koskaan olisi ollut olemassakaan (ks. *Laland & Brown* 2003, 197-239). Kuitenkin esimerkiksi Bastian tavoitteli selvästi hyvin samanlaista ideaa. Aatehistorioitsija Arthur Lovejoy (1960, 3-23) puolestaan esitti, että voitiin tutkia "yksikköideoita" (*unit-ideas*), jotka säilyivät vuosisatojen saatossa. Memetiikka on jälleen yksi versio ulkoista elementtiä painottavista leviämisteorioista: ideat leviävät, koska ne ovat leviämiskykyisiä. Sisäisistä mielen prosesseista kiinnostuneet ovatkin kutsuneet memetiikka "mielisokeaksi" (*mind-blind*) sikäli kuin siinä ei oteta huomioon niitä mielen rakenteita, jotka tekevät tietyistä ideoista tarttuvaa (*Sperber* 2000; *Atran* 2002, 236-262).

Toinen esimerkki spiraalimaisesta etenemisestä on Tylorin oletus, jonka mukaan jotkin uskomukset ja tavat olivat "jäänneitä" varhaisemmilta kehitysvaiheilta (*Tylor* 1903, I:70-71, 421). Korjattaessa tätä virhettä evoluutiopsykologia samalla toistaa idean uudessa muodossa. Evoluutiopsykologit nimittäin olettavat ihmisen mielen *rakenteiden* olevan jäänneitä pleistoseenikaudelta (1 800 000 – 11 000 eaa). Ihminen sopeutui ympäristöönsä tuona ajanjaksona geneettisesti, eikä evoluutio voi muuttaa mielen rakenteita niin nopeasti, että kulttuurin synty olisi ehtinyt vaikuttaa niihin. Oletus on kuitenkin kyseenalainen. Esimerkiksi nykyinen ilmastonmuutos on jo muuttanut joitakin eläinlajeja geneettisesti vain muutamassa sukupolvessa (*Bradshaw & Holzapfel* 2006).

Evoluutiopsykologia ja sen lähitieteet ovat omalta osaltaan auttaneet kulttuurintutkijoita näkemään entistä paremmin, miten nurinkurinen oli varhaisten evoluutioantropologien käsitys unilinearisesta evoluutiosta, jossa edetään kohti ennalta asetettua päämäärää ja eri kulttuurit ovat matkanneet eri nopeuksilla siten, että toiset ovat voineet ohittaa toiset. Evoluutiossa on kyse vain geenifrekvenssien muuntelusta. Vastaavaan uskomusten ja tapojen muunteluun vaikuttavat niin kontaktit lajivereihin kuin lajimme yhteiset biologiset edellytykset (*Richerson & Boyd* 2005).

Yksi Darwinin oivalluksista oli kuitenkin, että millään lajilla ei ole mitään sisäistä olemusta, joka määräisi sen ulkoisen olemuksen. Laji on vain tietyssä populaatiossa olevasta yksilöiden piirteiden päällekkäisyydestä tehty abstraktio (*Mayr* 1976; *Day* 2005). Ei ole mitään periaatteellista rajaa sille, miten paljon jokin laji voi muuttua, kunhan aikaa on kylliksi. Samaa ajattelutapaa voidaan noudattaa kulttuureista puhuttaessa. Niilläkään ei ole mitään sisäistä olemusta.

Harharetket ovat kuitenkin tieteessä välttämättömiä, sillä muutenhan hypoteesien falsifioiminen ei olisi mahdollista. Popperin (1995) "arvausten ja kumoamisien" idea voitaisiin käsitteellistää myös "retkeilyksi ja harhautumisen tajuamiseksi". Tämä ei ole tieteen koko kuva, mutta olennaista on nähdä, että harhaan kulke-malla voi oppia. Usein tutkijat myös harhautuvat samaan paikkaan yhä uudestaan. Ehkä sieltä on kerta kerralta helpompi löytää pois?

KIRJALLISUUTTA

- Adams, Fred, & Ken Aizawa (2001): "The bounds of cognition". *Philosophical Psychology* 14(1), 43-64.
- Atran, Scott (2002): *In gods we trust: The evolutionary landscape of religion*. New York: Oxford University Press.
- Barrett, Justin L. (2003): "Epidemiological and nativist accounts in the cognitive study of culture: A commentary on Pyysiäinen's innate fear of Bering's ghosts". *Journal of Cognition and Culture* 3(3), 226-232.
- Bastian, Adolf (1871): "Darwin: The descent of man (Bücherschau)". *Zeitschrift für Ethnologie* 3, 133-143.
- Bergesen, Albert J. (2004): "Durkheim's theory of mental categories: A review of evidence". *Annual Review of Sociology* 30, 395-408.
- Bering, Jesse (2002): "Intuitive conceptions of dead agents' minds: The natural foundations of afterlife beliefs as phenomenological boundary". *Journal of Cognition and Culture*, 2(4), 263-308.
- Bering, Jesse M. (In press): "The folk psychology of souls". *Behavioral and Brain Sciences*.

- Boyer, Pascal (2003): "Are ghost concepts "intuitive," "endemic" and "innate"?" *Journal of Cognition and Culture* 3(3), 233-243.
- Bradshaw, William E., & Christina M. Holzapfel (2006): "Evolutionary response to rapid climate change". *Science* 312, 9 June 2006, 1477-1478.
- Buller, David J. (2005a): *Adapting minds: Evolutionary psychology and the persistent quest for human nature*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Buller, David J. (2005b): "Evolutionary psychology: the emperor's new paradigm". *Trends in Cognitive Sciences* 9(6), 277-283.
- Buller, David, Jerry Fodor, & Tessa L. Crume (2005): "The emperor is still under-dressed". *Trends in Cognitive Sciences* 9(11), 508-510.
- Clark, Andy (2005): "Intrinsic content, active memory and the extended mind". *Analysis* 65(1), 1-11.
- Day, Matthew (2005): "The undiscovered and undiscoverable essence: Species and religion after Darwin". *Journal of Religion* 85(1), 58-82.
- Hautala, Jouko (1954): *Suomalainen kansanrunoudentutkimus*. Helsinki: SKS.
- Koepfing, Klaus-Peter (1983): *Adolf Bastian and the psychic unity of mankind*. St Lucia, Queensland: University of Queensland Press.
- Laland, Kevin N., & Gillian Brown (2003/2002): *Sense and nonsense: Evolutionary perspectives on human behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Lovejoy, Arthur O. (1960 /1936): *The great chain of being*. New York: Harper & Row.
- Mayr, Ernst (1976): Typological versus populational thinking. In Ernst Mayr, *Evolution and the diversity of life*, 26-29. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mesoudi, Alex, Andrew Whiten, & Kevin N. Laland (In press): Towards a unified science of cultural evolution. *Behavioral and Brain Sciences*.
- Moss, Lenny (2003): *What genes can't do*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Panksepp, Jaak, & Jules B. Panksepp (2000): "The seven sins of evolutionary psychology". *Evolution and Cognition* 6(2), 108-131.
- Pietikäinen, Petteri (1996) C. G. Jung and the psychology of symbolic forms. Suomalaisen tiedeakatemia toimittuksia, Humaniora, nide 299. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Popper, Karl R. (1995 /1963): *Arvauksia ja kumoamisia: Tieteellisen tiedon kasvu*. Suom. Eero Eerola. Helsinki: Gaudeamus.
- Pyysiäinen, Ilkka (2003): "Dual-process theories and hybrid systems: A commentary on Anderson & Lebiere". *Behavioral and Brain Sciences* 26(5), 617-618.
- Pyysiäinen, Ilkka (2005a): "Onko mieli evoluution tuote?" *Suomen Lääkärelehti* 36, 3505-3507.
- Pyysiäinen, Ilkka (2005b): "Yhteisö ja agenttius Durkheimin uskontoteoriassa". *Sosiologia* 42(4), 298-308.
- Pyysiäinen, Ilkka (In press): "The trouble with nativism and evolution: A commentary on Bering". *Behavioral and Brain Sciences*.
- Richerson, Peter, & Robert Boyd (2005): *Not by genes alone: How culture transformed human evolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Segerstråle, Ullica (2000): *Defenders of the truth*. Oxford: Oxford University Press.
- Sinha, Chris (2004): "Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization". Teoksessa Ocke-Schewen Bohn, Albert Gjedde, & Anjum Saleemi (Eds.), *In search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspectives be unified*. (The Dolphin, 33.) Aarhus: Aarhus University Press.
- Sperber, Dan (1996): *Explaining culture: A naturalistic approach*. Oxford: Blackwell.
- Sperber, Dan (1997): "Intuitive and reflective beliefs". *Mind and Language* 12(1), 67-83.
- Sperber, Dan (2000): "An objection to the memetic approach to culture". Teoksessa Robert Aunger (Ed.), *Darwinizing culture: The status of memetics as a science*, 163-74. Oxford: Oxford University Press.
- Tooby, John, & Leda Cosmides (1995 /1992): "The psychological foundations of culture". Teoksessa Jerome H. Barkow, Leda Cosmides, & John Tooby (Eds.), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*, 19-136. Oxford: Oxford University Press.
- Tylor, Edward B. (1903 /1871): *Primitive culture*, I-II. London: John Murray.
- Ylikoski, Petri (2004): "Kulttuuridarwinismi". *Tiede & edistys* 29(1), 1-15.
- Ylikoski, Petri (2005): "Geneettinen determinismi". Teoksessa Jussi Haukioja & Juha Räikkä (toim.), *Elämän merkitys: Filosofisia kirjoituksia elämästä*, 327-343. Kuopio: Unipress.

Kirjoittaja on uskontotieteen dosentti ja tutkija Helsingin yliopiston Tutkijakollegiumissa.